

JAN BERTING

TEORETYCZNE I METODOLOGICZNE
PROBLEMY MIĘDZYNARODOWYCH BADAN PORÓWNAWCZYCH
W SOCJOLOGII

Zadaniem tego artykułu jest ustalenie ram przydatnych w systematycznej dyskusji nad teoretycznymi i metodologicznymi zagadnieniami w międzynarodowych badaniach porównawczych. Konstrukcja taka jest według mnie przede wszystkim instrumentem do: a) klasyfikacji zasadniczych rodzajów międzynarodowych badań porównawczych, b) stworzenia rejestru głównych zagadnień teoretycznych, metodologicznych i praktycznych w tej dziedzinie.

Po przedyskutowaniu dwóch klasyfikacji badań porównawczych opracowanych przez Scheucha i Smelsera, przedstawię obszerniejszą konstrukcję, bardziej adekwatną w aktualnej sytuacji pluralizmu teoretycznego i metodologicznego w naukach socjologicznych.

KLASYFIKACJA BADAŃ PORÓWNAWCZYCH
MIĘDZYNARODOWYCH I MIĘDZYKULTUROWYCH WEDŁUG SCHEUCHA

Klasyfikacja Scheucha oparta jest na: a) celu porównania, b) logice wyjaśnienia istniejących różnic.

W pierwszej kolumnie tabeli umieszczone są badania, które traktując obserwowane jednostki jako całości lub konfiguracje zmierzają do odkrycia wspólnych cech tych całości (np. identyfikacja stałych wzorów empirycznych lub zbadanie zastosowania schematu konceptualnego¹) lub do wykazania różnic między jednostkami (np. społeczeństwa charakteryzowane jako „chłopskie” w przeciwieństwie do społeczeństw zurbanizowanych²).

¹ M. Levy (Jr), *The Structure of Society*, Princeton 1952.

² R. Redfield, *Culture Changes in Yucatan*, American Anthropologist 1934, t. 36, s. 57 - 69.

Tabela 1

Charakterystyka jednostki analizowanej oraz cel porównania

Cel porównania	„Kultura” jako całość i jednostka analityczna	„Kultura” jako zespół analizowanych warunków jednostek
uwidocznienie jas- krawych podobieństw	ustalenie uniwersaliów 1	wykazywanie ogólności hipotez 3
uwidocznienie jas- krawych różnic	ustalenie różnic między społeczeństwami 2	precyzowanie czasowo-przestrzennych współrzędnych hipotez 4

Druga kolumna zawiera badania traktujące kulturę jako zestaw uwarunkowań analizowanych jednostek. Autorzy tych badań dążą do zademonstrowania sposobu, w jaki warunki występujące we wszystkich jednostkach wytwarzają regularność zachowań wspólną dla wszystkich tych jednostek (np. jak różne rodzaje unilateralnych kuzynowskich małżeństw przeciwnieległych wynikają z różnych lokalizacji autorytetu w społeczeństwach³). W innych badaniach⁴ autorzy próbują ustalić czasowo-przestrzenne współrzędne hipotez (np. sposób, w jaki społeczeństwa przemysłowe ustalają mobilność zawodową). Badania umieszczone w pierwszej kolumnie mają głównie charakter deskryptywny, natomiast zawarte w drugiej kolumnie są przede wszystkim wyjaśniające.

OMÓWIENIE SCHEMATU SCHEUCH A

Choć niewątpliwie schemat ten jest prosty, a więc atrakcyjny, nie odpowiada jednak naszym potrzebom. Można sformułować następujące zastrzeżenia pod jego adresem:

1. Pojęcia „kultury” i „społeczeństwa” używane są niekonsekwentnie i posiadają bardzo ogólnikowe znaczenie.
2. Nie podano żadnej wskazówki dotyczącej charakteru badanych jednostek uwzględnionych w drugiej kolumnie.
3. Rozróżnienie między badaniami opisowymi (pierwsza kolumna) i wyjaśniającymi (druga kolumna) jest trudne do utrzymania. W kolumnie drugiej „kultura” jest traktowana jako zespół warunków badanych jednostek; z kolei w pierwszej kolumnie uwzględniono szereg ba-

³ G. C. Homans, D. M. Schneider, *Marriage, Authority and Final Causes. A Study of Unilateral Cross-Cousin Marriage*, Glencoe, Ill. 1957.

⁴ *Comparative Social Research and Strategies*, pod red. M. Armerà i A. Grimshaw, New York 1973.

dań, w których zjawiska postrzegane są jako (wstępne) uwarunkowania „kultury” lub „społeczeństwa”.

4. Niejasne jest rozróżnienie między celami „uwidocznienie jaskrawych podobieństw” i „uwidocznienie jaskrawych różnic”, o ile nie podaje się równocześnie powodów, dla których dany cel został wybrany. W każdym razie przedstawienie różnic między kulturami i społeczeństwami zakłada istnienie podobieństw i dlatego też należy ustalić, na jakim poziomie abstrakcji „różnice” zostały umieszczone (Np. społeczna nierówność jest cechą charakterystyczną dla wszystkich znanych społeczeństw; różnice pomiędzy społeczeństwami co do społecznej nierówności mogą być wykazane tylko wówczas, gdy zdefiniuje się społeczną nierówność na bardziej precyzyjnym poziomie).

5. Brak jest czasowego wymiaru, jako teoretycznej zmiennej. Pierwsza kolumna wydaje się zawierać uogólnienia na temat podobieństw i różnic pomiędzy wszystkimi znany społeczeństwami. Druga kolumna zawiera hipotezy na temat zjawisk społecznych występujących w ramach określonego typu społeczeństwa. Oznacza to, że czasami trudno będzie właściwie ująć badania, w których autorzy próbują przedstawić zarówno różnice między typami społeczeństw, jak i znaczenie „kultury” (np. systemy wartości, technologia) jako warunku dla typów porównywanych społeczeństw (np. Power and Privilege⁵, The System of Modern Societies⁶).

KLASYFIKACJA BADAŃ PORÓWNAWCZYCH WG SMELSERA

Smelser⁷ rozwinął klasyfikację badań porównawczych, która unika trudności tkwiących w schemacie Scheucha. Klasyfikacja Smelsera oparta jest na trzech kryteriach:

1) liczba badanych jednostek społecznych. Rozróżnienie dotyczy faktu, czy analiza porównawczą zawiera wyjaśnienie stanu zmiennej zależnej w różnych momentach w tej samej jednostce społecznej, czy też wyjaśnienie stanu zmiennej zależnej w różnych jednostkach społecznych⁸. Za jednostki społeczne uważać należy przede wszystkim państwa narodowościowe (por. tabela 2);

2) statyczny lub dynamiczny charakter analizy porównawczej. Ana-

⁵ G. Lenński, *Power and Privilege: A Theory of Social Stratification*, New York 1966.

⁶ T. Parsons, *The System of Modern Societies*, Prentice-Hall, Englewood Cliffs, New York 1971.

⁷ H. Smelser, *The Methodology of Comparative Analysis*, w: *Comparative Research Methods*, pod red. D. Warwick i S. Oshersona, Englewood Cliffs, New York 1973, s. 42 - 86.

⁸ Ibidem, s. 63.

liza jest statyczna, gdy zjawisko społeczne jest porównywane w dwóch różnych punktach osi czasu bez odniesień do wzrostu lub spadku jego nasilenia (np. stopa przestępstw w danym kraju) między tymi dwoma punktami, oraz gdy zjawisko społeczne (np. stopa rozwodów) porównywane jest między dwoma lub więcej jednostkami społecznymi. Analiza jest dynamiczna, jeśli usiłujemy prześledzić przebieg zmian nasilenia zjawiska na przestrzeni określonego czasu, nie tylko tłumacząc różne wartości jego nasilenia (np. przestępczości lub rozwodów) w dwóch różnych punktach osi czasu, ale wyjaśniając również jego przebieg w całym badanym okresie;

3) rodzaje zmiennych zależnych w analizie społecznej. Smelser wyróżnia cztery poziomy zmiennych zależnych, które w jego opinii stanowią przedmiot analizy społecznej:

a) zmiany w globalnych cechach jednostki populacji. Smelser powołuje się tu na to, co Lazarsfeld i Menzel określili jako cechy kolektywu społecznego otrzymane w drodze operacji matematycznej przeprowadzonej na określonej cesze każdego indywidualnego członka (np. dodawanie, obliczanie procentów, obliczanie średniej);

b) zmiany poziomów predyspozycji zachowaniowych w populacji w określonym czasie. Smelser odwołuje się tu do zmian w liczbie głosujących, praktykujących religię, przestępców, samobójców, osób zbiorowo protestujących itp. Wyjaśniając rozróżnienie między cechami globalnymi a predyspozycjami zachowaniowymi podaje on następujący przykład: „Obliczenie proporcji doktorów w populacji oznacza wykrycie globalnej cechy populacji; obliczenie proporcji absolwentów uczelni uzyskujących doktoraty w 1964 r. oznacza wykrycie poziomu predyspozycji zachowaniowych”⁹;

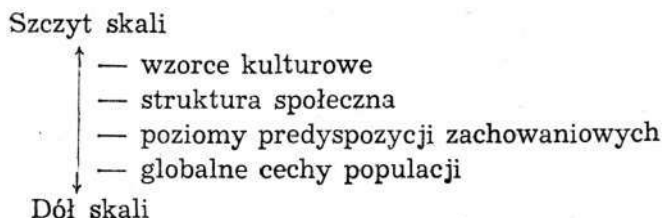
c) zmiany w interakcji społecznej uwarunkowanej wzorami (znanej również jako struktura ról lub struktura społeczna). Inaczej niż zmiany omawianej wyżej, zmiany w interakcji społecznej uwarunkowanej wzorami lub zmiany w strukturze społecznej następują na podstawie kontaktów między członkami danych jednostek społecznych. Ponadto, na poziomie tym należy zajmować się normami i sankcjami, które regulują stosunki między członkami grup;

d) zmiany we wzorach kulturowych. Smelser odwołuje się tu do wartości, poglądów na świat, wiedzy, symboli itp., które wspierają systemy znaczeniowe i poprawnościowe dla interakcji uwarunkowanych wzorami.

Owe cztery typy zmiennych mogą wzajemnie wpływać na siebie na poziomie empirycznym. Nie istnieją jednak na poziomie tym żadne stałe związki przyczynowe między wspomnianymi typami zmiennych.

Na poziomie analitycznym Smelser hierarchizuje wskazane wyżej typy zmiennych w następujący sposób:

⁹ Ibidem, s. 60.

„Cechą charakterystyczną tej hierarchii — zauważa Smelser — jest to, że w miarę jak posuwamy się w górę, coraz więcej zmiennych, które dotąd traktowane były jako parametryczne, należy traktować jako zmienne potencjalnie operatywne. Oznacza to, że analiza społeczna — wraz z analizą porównawczą — staje się coraz bardziej złożona, ponieważ coraz trudniej jest pomijać pewne zmienne”¹⁰.

OMÓWIENIE KLASYFIKACJI SMELSERA

Sformułowana przez Smelsera klasyfikacja dotycząca badań porównawczych oferuje więcej możliwości niż schemat Scheucha¹¹. Wyróżnienie czterech zestawionych hierarchicznie typów zmiennych może mieć istotne znaczenie w wyjaśnieniu niektórych nieporozumień pojawiających się w rozważaniach na temat badań porównawczych. Mimo to jednak klasyfikacja Smelsera nie jest całkowicie wolna od pewnych niedoskonałości.

Po pierwsze — koncepcja „jednostki społecznej” odnosi się tylko do krajów traktowanych jako jednostki polityczne (państwa narodowe). Ist-

¹⁰ Ibidem, s. 61.

¹¹ Ibidem, s. 66. Smelser odwołuje się do następujących opracowań: P. M. Hauser, Labor Force, w: *Handbook of Modern Sociology*, pod red. R. E. L. Farisa, Chicago 1964, s. 162-172; C. M. Arsenberg, S. I. Kimball, *Family and Community in Ireland*, Cambridge 1954, rozdz. 6; K. Davis, *The Population of India and Pakistan*, Princeton, New York 1951; W/Petersen, *The Demographic Transition in Holland*, *American Sociological Review* 1960, z. 25, s. 334-347; S. M. Lipset, *The First New Nation*, New York 1963; P. H. Jacobson, *American Marriage and Divorce*, New York 1959; L. H. Day, *Patterns in Divorce in Australia and the United States*, *American Sociological Review* 1964, z. 29; J. Hirshleifer, *Disaster and Recovery: A Historical Survey*, Santa Monica, Calif. 1963; M. E. Spiro, *Children of the Kibbutz*, Cambridge 1958; N. J. Smelser, *Social Change in the Industrial Revolution*, Chicago 1959, rozdz. 8-10; G. C. Homans, D. M. Schneider, *Unilateral Cross-Cousin Marriage*, Glencoe, Ill. 1957; H. J. Habbakuk, *American and British Technology in the Nineteenth Century: The Search for Labour-Saving Inventions*, Cambridge 1962; D. Riesman, N. Glazer, R. Denney, *The Lonely Crowd*, New York 1953; C. Nordhoff, *The Communistic Societies of the United States*, New York 1975; W. Kornhauser, *The Politics of Mass Society*, Glencoe, Ill. 1959; C. Brinton, *The Anatomy of Revolution*, New York 1958, rozdz. 7-9.

Tabela 2

Poziomy analizy porównawczej

Identyfikacja jednostka społeczna			Odmienne jednostka społeczna	
	poziom statyczny	poziom dynamiczny	poziom statyczny	poziom dynamiczny
Globalne cechy populacji	a) jakie czynniki tłumaczą skład amerykańskiej siły roboczej w 1870 i 1950 r.?	b) jakie warunki instytucjonalne leżą u podstaw stałego spadku liczby ludności na obszarze wiejskich w Irlandii?	c) jakie czynniki wyjaśniają różne kształty piramidy wieku populacji Indii i USA?	d) jakie warunki wyjaśniają specyficzny przebieg przemiany demograficznej w Holandii w porównaniu z sytuacją w innych krajach zachodnich?
Predyspozycje zachowania	e) dlaczego liczba uczęszczających do kościoła w Ameryce była wyższa w poł. XX wieku niż w poł. XIX wieku?	f) dlaczego stopa wzrostów wykazuje tendencję wzrastającą, ze szczytami w okresach wojen, w ubiegłym stuleciu?	g) dlaczego stopa wzrostów jest mniejsza w Australii niż w USA?	h) jakie warunki wyjaśniają różne tempo powojennej odbudowy gospodarki w USA po Wojnie Domowej, w ZSRR po I wojnie światowej, a w Niemczech i Japonii po II wojnie światowej?
Struktura społeczna	i) dlaczego obecnie rodzina mała w izraelskich osiedlach jest mocniejsza niż była o jedno pokolenie wstecz?	j) wskutek jakich procesów brytyjska rodzina stała się bardziej wyspecjalizowaną jednostką społeczną w latach Rewolucji Przemysłowej?	k) jakie warunki leżą u podłoża zjawiska unilateralnych kuzynowskich małżeństw przeciwnych?	l) dlaczego wynalazczość techniczna postępowała szybciej w USA niż w Wielkiej Brytanii w XIX wieku?
Wzorce kulturowe „inne”	ł) dlaczego wartości amerykańskie stały się bardziej „zorientowane na zewnątrz” a mniej „do wewnątrz”?	m) wskutek jakich procesów wspólnotowy eksperyment społeczny stał się świecki?	n) jakie warunki społeczne leżą u podłoża wzrostu ekstremitaryzmu, totalitarnych ruchów społecznych?	o) wskutek jakich procesów rewolucyjne ideologie rutynizowały się po udanych przewrotach rewolucyjnych?

nieje w związku z tym niebezpieczeństwo, że znaczenie jednostek kulturowych będzie także ograniczone do „kultury narodowej” lub do wariantów w jej obrębie.

Po drugie — istnieje lista jednostek nie uwzględnionych przez Smelsera, które mogą być porównywane w obrębie każdego z czterech wyróżnionych przez niego poziomów. Gdy porównuje się różne jednostki społeczne (państwa narodowe) na poziomie „struktury społecznej”, pojawia się wiele możliwości, które winny być sprecyzowane. Strukturę społeczną państw narodowych rozpatrywać można jako taką w celu znalezienia podobieństw lub różnic (por. pierwszą kolumnę u Scheucha w tabeli 1). Należy podkreślić, że sam Smelser nie podaje przykładów badań, w których poziom analizy jest zbieżny z jednostką analizy (por. tabela 2). Dlatego też dokładniejsza analiza zależności między pierwszym i trzecim kryterium wydaje się pożądana.

Ponadto można zadać pytanie, o co jest przedmiotem porównania na danym poziomie analizy. Pojęcie struktury społecznej może odnosić się do struktury społecznej społeczeństwa jako całości, do instytucji społecznych, do organizacji, do różnych ciał społecznych lub do form rządów. Poziom „wzorców kulturowych” może odnosić się do społecznych systemów wartości, do konfiguracji wartości charakteryzujących grupy w danym społeczeństwie, do zbiorowych świadomości, do ideologii i wyobrażeń społeczeństwa itp.

Po trzecie — klasyfikacja Smelsera odnosi się przede wszystkim do zagadnień związanych z wyjaśnieniem różnic zaobserwowanych między zmiennymi zależnymi. Istnieje tylko kilka wyjątków w tabeli 2. Jeden z nich (trzecia kolumna: „jakie warunki leżą u podłoża unilateralnych kuzynowskich małżeństw przeciwległych”) tak naprawdę nie stanowi wyjątku, ponieważ badania te nie zajmują się warunkami leżącymi u podłoża tego typu małżeństw, lecz wyjaśnieniem dwóch typów unilateralnych kuzynowskich małżeństw przeciwległych w społeczeństwach o różnych strukturach autorytetów. Klasyfikacja Smelsera nie zwraca uwagi na badania porównawcze, które zorientowane byłyby na opis i wyjaśnienie podobieństw.

Po czwarte — zarzut przedstawiony powyżej jest — w moim przekonaniu — związany z faktem, że Smelser wychodzi od obserwowanych różnic empirycznych wymagających wyjaśnienia. Jednakże można przyjąć także inny punkt wyjścia i zacząć od podejścia teoretycznego do rzeczywistości społecznej. Różne teoretyczne układy odniesienia lub „paradygmaty” mogą wywołać różne pytania dotyczące społecznej rzeczywistości. Poniżej spróbuję podać kilka elementów do skonstruowania obszerniejszej klasyfikacji międzynarodowych badań porównawczych.

Po przedstawieniu tych elementów oraz samej klasyfikacji, przeanalizowane zostanie zagadnienie, czy różne „paradygmaty” tworzą różne typy międzynarodowych badań porównawczych, oraz czy istnieją „para-

dygmaty", które z pewnych względów są w relatywnie mniejszym stopniu związane z międzynarodowymi badaniami porównawczymi aniżeli inne.

ELEMENTY KLASYFIKACJI MIĘDZYNARODOWYCH BADAŃ¹² PORÓWNAWCZYCH

Klasyfikacja ta powstaje w wyniku obserwacji głównych perspektyw teoretycznych lub „paradygmatów” w socjologii. Klasyfikacja perspektyw socjologicznych oparta jest na podstawowych różnicach co do przedmiotu socjologii. Różnice te dotyczą postulatów odnoszących się do rzeczywistości społecznej, wykluczających się wzajemnie na tym samym poziomie. Paradygmat — według definicji Ritzera — jest „podstawowym obrazem przedmiotu w ramach danej dyscypliny naukowej”. Służy on do zdefiniowania przedmiotu badań, określenia pytań, jakie należy postawić,

Schemat 1. Typy perspektyw socjologicznych lub „paradygmatów”

		Holizm socjologiczny (podejście systemowe)		Rzeczywistość socjologiczna jest intersubiektywna (III/IV)
Rzeczywistość społeczna jest „obiektywna”	Realizm socjologiczny (I/III)	Determinizm socjologiczny (I/II)	Podejścia niedeter- ministyczne (III/IV)	
		I	III	
	Nominalizm socjologiczny (II/IV)	II	IV	
		Indywidualizm socjologiczny (podejście odjednostkowe)		

sposobu ich zadawania i reguł, jakie winny być stosowane w interpretowaniu uzyskanych wyników. Paradygmat jest najszerszą jednostką consensusu w obrębie nauki i służy do odróżniania jednej społeczności (lub subspołeczności) naukowej od drugiej. Porządkuje, definiuje i określa współzależności typologii, teorii, metod oraz instrumentów występujących w jego ramach¹².

¹² G. Ritzer, *Sociology: A Multiple Paradigm Science*, Boston 1975, s. 7.

Odrębne paradygmaty oparte są na różnych postulatach, które — jak już wspominaliśmy — wzajemnie się wykluczają, chociaż zwolennicy paradygmatów usiłują włączać do nich cechy charakterystyczne dla innych paradygmatów. W przypadku wystąpienia takiej sytuacji, wybrane cechy charakterystyczne umieszczane są na drugorzędnym poziomie i uwzględniane na warunkach „paradygmatów gościnnych”. Ponieważ większość socjologów buduje teorie w taki właśnie sposób, na ogół teorie socjologiczne zdają się funkcjonować na zasadzie „przerzucania pomostów” między paradygmatami. Jako że w socjologii instytucjonalizacja paradygmatów jest raczej niezbyt zaawansowana, nie jest prawdopodobnie błędem stwierdzenie, że obecna sytuacja w teorii socjologicznej jest areną, na której współzawodniczące grupy sięgają po status paradygmatu w walce o zdominowanie tej dziedziny.

Typowo idealny obecny stan teoretycznego pluralizmu w teorii socjologicznej przedstawiony jest na schemacie 1.

PODEJŚCIA HOLISTYCZNE I INDYWIDUALISTYCZNE. PIERWSZE GŁÓWNE PRZECIWWSTAWIENIE

Oś pionowa reprezentuje przeciwstawność holizmu i indywidualizmu socjologicznego. Pierwsze podejście ujmuje zjawiska społeczne jako część całości zdeterminowaną przez tę całość. Owa całość poprzedza logicznie części i nie może być sprowadzona do właściwości tychże części. Całość musi być traktowana *sui generis*. Podejście holistyczne jest systemowe: przechodzimy od całości do części i wnioskujemy o częściach na podstawie funkcjonowania całości. Całościami tymi mogą być społeczeństwa, klasy lub inne grupy społeczne. Podejście holistyczne nie implikuje, że części składowe mogą być całkowicie wyjaśnione poprzez sposób funkcjonowania tej dominującej całości. Wielu socjologów holistycznych pojmuje człowieka jako „homo duplex”: człowiek jest istotą społeczną, a więc zdeterminowaną przez zbiorowość, i równocześnie istotą indywidualną, charakteryzowaną motywami, które nie mogą być sprowadzone do zbiorowości. Współcześni funkcyonaliści stosują podejście holistyczne i systemowe: traktują społeczeństwa i inne całości społeczne jako systemy społeczne i podnoszą podstawowy problem: w jaki sposób systemy te podtrzymują się poprzez udział swoich własnych elementów składowych? „Funkcjonalizm osiąga właściwą sobie treść, gdy jako szczególny obiekt badań wybiera organizmopodobny system i ujmuje go jako główny przedmiot analizy socjologicznej, badając wszystkie inne jednostki jako zdeterminowane przez systemy podtrzymujące system” — twierdzi Martindale¹³. Podejście holistyczne i systemowe stosowane w funkcyjona-

¹³ D. Martindale, *The Nature and Types of Sociological Theory*, London 1967, s. 465.

lizmie jest również powszechne w podejściach nie-funkcjonalistycznych, takich jak teoria konfliktu Dahrendorfa, neo-marksistowskie podejście Althussera i socjologia krytyczna Szkoły Frankfurckiej.

Podejście holistyczne jest przeciwstawne podejściu indywidualistycznemu i odjednostkowemu. W tym ostatnim całości są pojmowane jako determinowane przez atrybuty elementów, z których się składają. Bardziej złożony poziom nie jest traktowany *sui generis*, lecz może być sprowadzony do cech charakterystycznych tych elementów lub do cech charakterystycznych relacji pomiędzy elementami. Nie istnieje dominująca całość. Mniej złożone zjawiska logicznie poprzedzają zjawiska bardziej złożone. Analiza zjawisk społecznych poprzedza syntezę.

Socjologowie stosujący podejście systemowe i indywidualistyczne używają często tych samych pojęć (np. „system”, „struktura”). Może to czasami prowadzić do nieporozumień, należy jednak pamiętać, że kiedy holiści odwołują się do „społeczeństwa”, „klasy”, „systemu”, mają na myśli „rzeczywiste zjawiska społeczne”, podczas gdy indywidualiści stosują naminalistyczne podejście do rzeczywistości (np. system społeczny jest modelem rzeczywistości)¹⁴.

RZECZYWISTOŚĆ SPOŁECZNA JAKO „OBIEKTYWNA” LUB INTERSUBIEKTYWNA. DRUGIE GŁÓWNE PRZECIWSTAWIENIE

Oś pozioma reprezentuje przeciwstawienie teorii, w których rzeczywistość społeczna rozpatrywana jest jako rzeczywistość „obiektywna”, teoriom w których rzeczywistość społeczna pojmowana jest jako intersubiektywna.

A. Jeden koniec osi przedstawia ujęcie życia społecznego jako rzeczywistości opartej na pewnych prawidłowościach. Rzeczywistość ta jest w zasadzie zrozumiała dla „obiektywnych” obserwatorów bez uwzględniania subiektywnych interpretacji uczestników życia społecznego. Znaczenie, wartości, motywy i potrzeby są „narzucone” życiu społecznemu przez teoretyka. W przypadku podejścia tego typu akcent kładzie się na ogólne komponenty życia społecznego.

B. Drugi koniec osi przedstawia „subiektywne” lub „interesubiektywne” ujęcie życia społecznego. Obserwator może pojąć życie społeczne tylko wówczas, gdy pod uwagę weźmie definicje sformułowane przez uczestników życia społecznego, a określające sytuacje i procesy wzajemnej interpretacji zachodzącej między jednostkami w interakcji. W tym podejściu akcent kładzie się na szczególne cechy charakterystyczne wzoru kulturowego lub sytuacji interakcji.

¹⁴ J. Piaget, *Le structuralisme*, Paris 1972.

Nie jest naszą intencją twierdzić, że socjologowie, którzy ujmują rzeczywistość społeczną jako rzeczywistość obiektywną, pomijają analizę kultury (systemy wartości, wzory kulturowe, normy itd.). Niektórzy bowiem (Durkheim, Parsons) wiele uwagi poświęcają poziomowi kulturowemu. Jednakże w swoich analizach podkreślają oni stałość poziomu kulturowego lub bardzo powolne przemiany w obrębie wzorów kulturowych.

„Subiektywiści” kładą nacisk, inaczej niż przedstawiciele wyżej przedstawionego stanowiska, na zmiany i innowacyjność. Istoty ludzkie są z zasady „wolne”, są w stanie odbierać nowe cele albo jako jednostki, albo jako zbiorowości. Człowiek jest pojmowany jako twórca, świadoma istota. Oznacza to, że w podejściu tym nie kieruje się uwagi ani na sposoby reprodukcji życia społecznego, ani na dostosowanie się życia społecznego do przemian w środowisku naturalnym lub społecznym, czy do technologii, ale na wytwarzanie nowych form życia społecznego i na idee grup ludzi dotyczące tworzenia doskonalszego porządku społecznego niż istniejący dotychczas. „Zamiast umiejscawiać społeczeństwo w historii, chodzi o umiejscowienie historyczności w sercu społeczeństwa” — jak mówi Touraine¹⁵.

Mając na uwadze ograniczające warunki, o jakich wspominaliśmy Wcześniej, można przystąpić do ustalenia przedstawicieli czterech paradygmatów (rubryki I, II, III i IV). W rubryce I umieszczamy Durkheima, Mertona, Parsonsa, Coserà, Levi-Straussa, Smeisera i Etzioni'ego (warianty consensusu) oraz Althussera, Poulantzas, Darrendorfa i Burnhama — jako przedstawicieli wariantu konfliktu społecznego. Rubryka II zawiera takich socjologów, jak Homans, Klau i Opp (warianty consensusu) oraz darwinistów społecznych: Pareto i Van den Berghe (warianty konfliktu). Do rubryki III zaliczymy Sorokina i Benedicta (warianty consensusu) i Szkołę Frankfurcką, Touraine'a i Milibanda (warianty konfliktu społecznego). W rubryce IV umieścimy Webera, Schutza, Rexa, interakcjonistów symbolicznych (Blumer, Glaser i Strauss, Cicourel, Goffman) oraz etno-metodologów. Ponieważ zasadniczym celem tego schematu jest podkreślenie głównych przeciwstawień występujących w socjologii współczesnej, nie będziemy dokładniej omawiać poszczególnych przykładów z każdej rubryki.

Istnieje antagonizm między podejściami kolektywistyczno-systemowymi a indywidualistyczno-odjednostkowymi. Dobrym przykładem jest znane wystąpienie Homansa jako przewodniczącego Amerykańskiego Stowarzyszenia Socjologicznego (Bringing Man Back In), w którym zajął on zdecydowane stanowisko przeciwne koncepcjom funkcjonalistów, szczególnie zaś koncepcjom Parsonsa. Według Homansa lepszą strategią jest próba wyjaśnienia zjawisk makro-socjologicznych na bazie postula-

¹⁵ A. Touraine, *La production de la société*, Paris 1973, s. 35.

tów wyprowadzonych z psychologii behawiorystycznej (redukcjonizm psychologiczny). Antagonizm widoczny jest również w „nadmiernie uspołecznionej koncepcji człowieka” Wronga w amerykańskiej socjologii i w psychologii społecznej oraz wezwaniu Van den Bergha do zwracania większej uwagi na biologiczne predyspozycje człowieka. Inni próbowali budować pomosty, np. Blau (elementarne wymiany i funkcjonalizm), Berger i Luckman (Weber i Durkheim), Buckley (funkcjonalizm i interakcjonizm symboliczny).

W latach sześćdziesiątych „polityczna” doniosłość opozycji reprezentowanej przez oś poziomą w naszym schemacie wzrosła w wielu państwach uprzemysłowionych. To również doprowadziło do gwałtownego ataku na funkcjonalizm. Zwolennicy paradygmatów III i IV odrzucali cele zajmujące główną pozycję w paradygmatach I i II. Odrzucali oni naukę społeczną, która miałaby być nastawiona na tworzenie abstrakcyjnego systemu hipotez teoretycznych opartych na empirii. Chcieli podkreślić wyjątkowość człowieka, który — według nich ;— jest nie tylko zdolny do odkrywania świata, ale również, i przede wszystkim, ma być pojmowany jako istota mogąca tworzyć nowe znaczenie i wartości, istota, która w ten sposób zdolna jest zmieniać siebie samą i tworzyć nowe oblicza świata. Jest to więc orientacja całkowicie różna od nastawienia na odkrywanie „niezmiennych praw” świata społecznego po to, by go opanowywać lub snuć o nim rozważania.

KONFLIKT I CONSENSUS. TRZECIE PRZECIWSTAWIENIE

Trzecie przeciwstawienie, poza dwoma głównymi (uwidocznionymi na schemacie), odnosi się do konfliktu i consensusu. Przeciwstawienie to, jak i dwa następne, jest przeciwstawieniem wtórnym, różniącym się od dwóch głównych, omówionych wcześniej. Przeciwstawienia wtórne albo a) nie odgrywają roli we wszystkich przedstawionych przez nas paradygmatach, albo b) nie wprowadzają rozróżnień między podejściami socjologicznymi. Podejścia „consensusu” kładą nacisk na wspólnotę interesów w życiu społecznym (np. społeczeństwo albo stosunek wymiany uważane są za organizacje na rzecz wspólnego dobra). Ujęcie konfliktu widzą społeczeństwa i związki społeczne jako charakteryzowane przez opozycje między grupami (klasami) o wzajemnie wykluczających się interesach. Z kolei zmiany społeczne pojmowane są jako pochodna walki między grupami interesów. Przeciwstawność konfliktu i consensusu jest nader istotna w kontekście paradygmatów I, II i III, lecz nie w kontekście paradygmatu IV.

POJĘCIA SYNCHRONICZNE I DIACHRONICZNE. CZWARTE PRZECIWWSTAWIENIE

W podejściach synchronicznych zwraca się przede wszystkim uwagę na związki między określoną liczbą zmiennych oraz na przekształcenia w tym systemie związków wynikające ze zmian w zakresie jednej lub więcej zmiennych. Podejścia diachroniczne zorientowane są na zmiany w ramach jednostek społecznych (społeczeństwach, kulturach, instytucjach społecznych) na przestrzeni czasu oraz na wyjaśnienie różnych typów zmian.

Podejścia w rubryce II oraz IV są głównie synchroniczne. W tej ostatniej jednak zwraca się czasami uwagę na genezę instytucji społecznych jako instytucji powstających w wyniku społecznych interakcji. Podejścia z rubryki I mogą być zarówno synchroniczne, jak i diachroniczne, podczas gdy podejścia zawarte w rubryce III są głównie diachroniczne.

Omawiane teraz przeciwstawienie może być połączone z rozróżnieniem Smelsera między statycznym i dynamicznym aspektem analizy porównawczej. Ujęcia synchroniczne są bowiem zawsze dynamiczne, podczas gdy podejścia diachroniczne są albo statyczne, albo dynamiczne.

ZMIANY CIĄGŁE I NIECIĄGŁE. PIĄTE PRZECIWWSTAWIENIE

Piąte przeciwstawienie odnosi się do rozróżnienia dotyczącego natury zmian społecznych i może być uważane za specyfikę ujęć diachronicznych. Zmiana społeczna może być pojmowana głównie jako ciągła, jako stopniowa zmiana zjawiska społecznego według jednego lub więcej kryteriów (np. rozwój systemu społecznego od homogeniczności do heterogeniczności, od społeczeństwa „wiejskiego” do „zurbanizowanego” itd.), lub jako zmiana głównie nieciągła. W tym ostatnim podejściu podkreśla się załamania lub rozszczepienia w rozwoju społecznym (np. wykształcenie się nowego systemu wartości lub rozwój instytucji społecznych traktowanych jako różne jakościowo od istniejących w poprzednim okresie).

-

RODZAJE ZMIENNYCH ZALEŻNYCH

Oprócz różnic między podejściami społecznymi ustalonymi według omówionych wyżej kryteriów, zauważyć można też inne różnice. Niektóre podejścia koncentrują uwagę na poziomie kulturowym i uważają

strukturę społeczną za zależną głównie od tego poziomu, podczas gdy inne traktują zjawiska kulturowe za uwarunkowane w znacznym stopniu przez poziom społeczno-strukturalny.

Poniższe zestawienie jest klasyfikacją Smelsera, chociaż wprowadzono tu pewne zmiany. Z analitycznego punktu widzenia wyróżnić można pięć poziomów:

- 1) poziom kulturowy (systemy wartości, ideologie i wyodrębnienia zbiorowe jako wyobrażenia społeczeństwa),
- 2) poziom społeczno-strukturalny (struktury społeczne, grupy celowe, sposoby produkcji),
- 3) poziom behawioralny
 - a) zachowania zbiorowe,
 - b) typy osobowości (np. typy liderów),
 - c) interakcje społeczne (podstawowy sposób zachowania — Homans; interakcja „symboliczna” — Blumer),
- 4) globalne cechy populacji (np. dane demograficzne),
- 5) technologia, która może być traktowana częściowo jako „kultura” (wiedza naukowa), a częściowo jako struktura społeczna (związek między człowiekiem a narzędziami i maszynami).

ZAGADNIENIA METODOLOGICZNE ZWIĄZANE Z CZTEREMA PARADYGMATAMI

Zagadnienia analizowane w tej części rozważań odnoszą się do sposobów obserwacji (włącznie ze skalowaniem, pomiarem i wskaźnikowaniem) i z problemami dokładności (tj. czy dany sposób obserwacji jest dostosowany do badań). Problem dokładności pojawia się często w badaniach, których głównym celem jest wyjaśnienie zagadnień na poziomie społeczno-strukturalnym, a które opierają swój plan badawczy na danych dotyczących postaw, zebranych przy pomocy kwestionariuszy.

Na poziomie metodologicznym występują co najmniej dwa przeciwstawienia ujęte na schemacie 2.

Schemat 2. Typy podejść metodologicznych w socjologii

„Obiektywne” techniki obserwacji I/II)	Holizm metodologiczny (I/III)		Techniki interpretacyjne („verstehende”) (III/IV)
	I	III	
	II	IV	
Indywidualizm metodologiczny (II/IV)			

I a. Holizm metodologiczny: badania złożonych zjawisk społecznych, takich jak grupy, klasy, organizacje i instytucje jako całości. Konieczność tego typu badań oparta jest na przekonaniu, że zło-

zonę całości posiadają cechy charakterystyczne nie występujące na bardziej podstawowym poziomie. Analiza złożonych jednostek przez pryzmat cech charakterystycznych elementów danej jednostki nie daje należytego pojęcia o wyłaniających się właściwościach złożonych całości.

I b. Indywidualizm metodologiczny: według tej koncepcji tylko jednostki posiadają cele i interesy. Indywidualne zachowanie musi być tłumaczone jako wysiłki jednostek na rzecz osiągnięcia swoich zamierzeń.

II a. „Obiektywne” techniki obserwacji: dotyczy to tych wszystkich technik obserwacji stosowanych do opisu rzeczywistości społecznej w jej formach zewnętrznych. Opisy otrzymane w ten sposób są w zasięgu możliwe do zweryfikowania przez obserwatora stosującego te same techniki w tych samych warunkach.

II b. Interpretacyjne techniki obserwacji: odnosi się to do wszystkich technik stosowanych w celu uzyskania wglądu w „ukryte reguły”, „ukryte kultury” i „definicje sytuacji” uczestników życia społecznego.

Rozróżnienie między poziomem paradygmatycznym i poziomem metodologicznym jest użyteczne, ponieważ poziomy te nie korespondują ze sobą w wielu badaniach. Brak ten może wynikać ze słabego planu badań. O wiele częściej jednak jest to spowodowane niedostatecznym rozwojem odpowiedniej metodologii w obrębie niektórych paradygmatów (szczególnie paradygmatów I i II) lub metodologicznym przygotowaniem badacza nie wykraczającym poza poziom „indywidualistyczny”. Konsekwencją takiego stanu rzeczy jest to, że badacze mieszczący się w paradygmacie I często zapożyczają metodologię badań z rubryki II. Czasami badacz staje przed taką rozbieżnością, gdy przyjmuje zlecenie od jakiejś firmy nie będąc w pełni świadom konsekwencji braku zgodności między „paradygmatycznymi” wymogami zlecenia z jednej strony, a swoim własnym przygotowaniem metodologicznym z drugiej. Typy metodologii ujęte w odpowiednich rubrykach są następujące:

Rubryka I. Budowanie modeli i typologii w celu przeanalizowania złożonych sytuacji (np. duże organizacje, rozwój społeczny); rozwijanie wskaźników społecznych.

Rubryka II. Wymyślne eksperymenty; obserwacja zachowania w warunkach kontrolowanych. Na tym poziomie badanie socjologiczne jest często ograniczone do rejestracji opinii i postaw respondentów. Stosunkowo niewiele uwagi zwraca się na zgodność między opiniami i postawami z jednej strony, a behawioralnymi zmiennymi z drugiej.

Rubryka III. Analiza treści dokumentów oficjalnych i innych dokumentów (przemówienia i książki o dużym zasięgu rozpowszechnienia), analiza stylów architektonicznych, stylów w sztuce itp.; wywiady jakościowe służące do rekonstrukcji wyobrażeń społeczeństwa i innych wyobrażeń zbiorowych itp.

Tabela 3

Analiza głównych podejść w socjologii z uwzględnieniem najważniejszych cech charakterystycznych

Holizm (H) lub indywidualizm (I)	Obiektywizm (O) lub (inter) subiektywizm (S)	Konflikt (K) lub Consensus (C)	Kilka przykładów podejść socjologicznych	Synchroniczne (Sy) lub diachroniczne (Dia) podejście	Ciągła (CZ) lub nieciągła (NZ) zmiana	1. Kultura (Kul) 2. Struktura społeczna (S·S) 3. Poziom behawioralny (PB) 4. Technologia (T) 5. Globalne cechy populacji (GCP)
1	2	3	4	5	6	7
H	O	K	Althusser (Marx) Dahrendorf, Burnham, Poulantzas	Sy Dia	— NZ	S·S
		C	Durkheim, (strukturalny) funkcjonalizm (Merton, Persons, Coser, Smelser), Lévi-Strauss	Sy/Dia	CZ	Kul/S·S/T
H	S	K	Szkoła Frankfurcka (Marx), Touraine, Miliband	Sy/Dia	NZ	Kul /S·S
		C	Wzór kulturowy (Benedict), Sorokin	Sy/Dia	CZ/NZ	Kul
I	O	K	Pareto Darwinizm społeczny (Summer), Van den Bergh	Sy Sy	cykliczna —	PB PB
		C	Behawioryzm społeczny (teoria wymiany), Homans, Blau	Sy	—	PB
I	S		Weber, Schütz, interakcjonizm symboliczny (Blumer, Glaser, Strauss, Cicourel, Coffman), Rex	Sy/Dia	NZ	PB/Kul

Rubryka IV. Obserwacja zachowania w sytuacjach naturalnych; czasami istnieje preferencja dla obserwacji w sytuacjach niezaaranżowanych (np. gdy uczestnicy nie mają do dyspozycji reguł i norm, które

Tabela 3 (cd.)

Holizm (H) lub indywidualizm I	Obiektywizm (O) lub inter subiektywizm S	Konflikt (K) lub Consensus (C)	Poziom metodologiczno-technologiczny (rubryka I, II, III, IV)	Typy orientacji: 1. „Książd” (Ks) 2. Socjolog jako technik (ST) 3. Demaskator (D) 4. Prorok (P) 5. Interpretator (I) 6. „Kłopotliwy intruz” (KI)	Definicja problemów społecznych: 1. Społeczno-technologiczna (STE) 2. Społeczno-emancypacyjna (SEM) 3. Populistyczna (P) 4. Socjobiologiczna (SB)
1	2	3	8	9	10
H	O	K	I	Ks	STE
		C	I/II	Ks/ST	STE
H	S	K	III/IV	P	SEM
		C	III	—	—
I	O	K	II	D/KI	SB
		C	II	ST	STE
I	S		IV/III	I/KI	P

mogliby zastosować do danej sytuacji) w celu ujawnienia ukrytych i nie-uświadomionych reguł (etnometodologia). Analiza dokumentów osobistych, obserwacja uczestnicząca itp.

TABELA CECH CHARAKTERYSTYCZNYCH

W tabeli 3 zestawiono elementy omówione powyżej. Tabela ta może być wykorzystana jako katalog problemów do dyskusji na temat międzynarodowych badań porównawczych. Dwoma istotnymi zagadnieniami do dyskusji mogą być: a) związek między paradygmatami i rodzajami orientacji badaczy oraz b) związek między paradygmatami i definicją problemów społecznych (patrz kolumny 9 i 10). Zagadnienia te zostaną jednak pominięte w niniejszych rozważaniach.

W zakończeniu tej pracy zamieścimy kilka uwag dotyczących związku między rodzajami międzynarodowych badań porównawczych i czterema paradygmatami.

Poza tematami omawianymi na poprzednich stronach, kilka zagadnień z dziedziny badań międzynarodowych jedynie zasygnalizujemy, ponieważ zostały one bliżej przedstawione w osobnej przygotowanej przeze mnie książce.

1. Jaka jest najpojemniejsza jednostka w planie badawczym?

W większości przypadków najpojemniejsze jednostki w planie badawczym (kraje, kultury) nie są same w sobie celem międzynarodowych badań porównawczych. Jednakże sposób, w jaki jednostki te są wybierane jest bardzo ważny, ponieważ określa środowisko badanych jednostek.

2. Na jakie jednostki ukierunkowane są międzynarodowe badania porównawcze?

Jednostkami tymi mogą być „społeczeństwa jako całości”, ale przede wszystkim są to zjawiska społeczne w obrębie społeczeństw lub kultur (głównie grupy, gałęzie przemysłu, organizacje przemysłowe, związki zawodowe, partie polityczne i inne rodzaje dobrowolnych organizacji, więzienia, szkoły itp.).

3. Z jakiego szerszego zbioru jednostki są dobierane do badań?

4. Jakie istnieją główne typy organizacji międzynarodowych badań porównawczych?

Jaki typ organizacji badań uważany jest za konieczny dla jakiego typu planu badawczego?

CEL MIĘDZYNARODOWYCH BADAŃ PORÓWNAWCZYCH

Odpowiedzi na pytania wynikające z tabeli 3 oraz doniosłość tych pytań zależne są w głównej mierze od celu badań porównawczych; jednym z możliwych jest cel głównie teoretyczny lub deskryptywny. Wiatr uważa, że Konferencja Okrągłego Stołu w Budapeszcie „wykazała, że różnice zdań wśród uczonych zajmujących się międzynarodowymi badaniami survey'owymi wywodzą się nie tyle z przeciwstawnych poglądów na znaczenie teorii w badaniach porównawczych, ale z różnych doświadczeń i zagadnień praktycznych, na jakie napotykają oni w badaniach. Z drugiej strony zagadnienie wagi teorii w międzynarodowych badaniach porównawczych było jednym z najbardziej kontrowersyjnych tematów omawianych na Konferencji”¹⁶. Dalej Wiatr podaje dwa ważne rozróżnienia:

1. Cele badań mogą być głównie natury teoretycznej. Teoretyczny cel oznacza:

a) wybór tematów pod kątem potencjalnej, potwierdzającej teorię funkcji badań (powtarzanie badań w różnych warunkach). Można bowiem chcieć stwierdzić, czy zależności zaobserwowane we wcześniejszych badaniach i sformułowane jako teoretyczne uogólnienia są aktualne w nowych warunkach¹⁷;

b) wybór tematów, które zmierzają do podważenia teorii;

c) wybór tematów z uwagi na ich potencjalną doniosłość dla formułowania nowych hipotez, a w końcu — sądów teoretycznych. Jeśli nie występuje żadna z powyższych sytuacji, wybór tematów w badaniach sur-

¹⁶ J. Wiatr, *The Role of Theory in the Process of Cross-National Survey Research*, w: *Cross-National Comparative Survey Research: Theory and Practice*, pod red. A. Szalai'a i in., Oxford 1977, s. 347.

¹⁷ Ibidem.

vey'owych jest ateoretyczny lub oparty na innych niż teoretyczne względach.

Cel teoretyczny może być także badany na podstawie:

- a) hipotez formułowanych w trakcie badań (tj. wywodzących się z teorii ogólnej);
- b) skonstruowania próbki (np. w badaniach survey'owych),
- c) interpretacji rezultatów badań.

Badanie opisowe określa Wiatr jako przeciwstawne badaniom teoretycznym. Podkreśla przy tym wyraźnie, że nie traktuje tej pary pojęć jako dychotomii, ale jako dwa ekstremalne punkty *continuum*. Badania opisowe usiłują dać odpowiedź na pytania typu: „jakie są te różnice” itd. „Stąd projekty badawcze określane są jako *deskrytywne*, jeśli ich cele wyrażają się w ustaleniu podobieństw między państwami, nie zaś w formułowaniu, weryfikowaniu i modyfikowaniu hipotez ogólnych”. Rozróżnienie to oparte jest na celu badań, a nie na sposobie wykorzystania informacji; „każde badania, nawet wysoce deskrytywne, mogą dostarczyć bardzo pożytecznego materiału do zbudowania teorii, najbardziej zaś teoretycznie zorientowane badania przynoszą także analizy deskrytywne”¹⁸.

2. Drugie rozróżnienie wprowadzone przez Wiatra odnosi się do rodzaju przyjętej strategii. Strategia jest teoretyczna, jeśli wymogi istniejącej wiedzy teoretycznej są czynnikami *prima facie* w procesie wyznaczania wyboru krajów, składu próbek, organizacji badań itp. Jeśli dominują względy wygody, Wiatr określa strategię jako pragmatyczne. Kombinacja tych dwóch wymiarów daje następującą typologię:

Tabela 4

Klasyfikacyjny system badań porównawczych
(wg J. Wiatra)

		Cele	
		deskrypcyjny	teoretyczny
Strategie	pragmatyczna	A	B
	teoretyczna	C	D

Wiatr podkreśla, że typy A i D tworzą dychotomię badań ateoretycznych i teoretycznych; typy B i C tworzą mieszane typy badań, w których względy teoretyczne odgrywają pewną, aczkolwiek niecałkowicie dominującą rolę¹⁹.

¹⁸ Ibidem, s. 357.

¹⁹ Ibidem, s. 347.

Wydaje się, że należy rozważyć, jakie wymogi teoretyczne wynikają z podejść teoretycznych wyróżnionych w niniejszym opracowaniu. Ponadto zbadać należy czynniki determinujące odstępstwa od reguł, które winny znaleźć zastosowanie ze względu na teoretyczne cele i strategie. Odstępstwa te mogą być wynikiem warunków „wewnętrznych” (np. konsekwencją niedostatecznego opracowania teoretycznego celu lub złej jakości instrumentów pomiarowych stosowanych w danym przypadku) lub warunków „zewnętrznych” (np. determinowane przez wymagania zleceńodawców zainteresowanych głównie opisami zjawisk społecznych, przez warunki polityczne lub względy związane z kosztem badań). Pytanie tego samego rodzaju postawić należy, gdy chodzi o badania deskryptywne.

W trakcie konstruowania lub oceny planu badawczego dobrze byłoby rozważyć najpierw główne cele badań (patrz schemat Wiatra), po drugie zaś — konsekwencje tych celów dla zagadnień badawczych omówionych w pierwszej części opracowania (np. związek między paradygmatem a metodologią).

W tym kontekście zwrócić uwagę należy także na problem, czy cztery paradygmaty prowadzą do różnych typów międzynarodowych badań porównawczych? W mojej opinii wszystkie cztery natrafiają na zagadnienia naukowe, których rozwiązanie na gruncie planu międzynarodowych badań porównawczych jest możliwe. Prawdopodobnie jednak typy międzynarodowych badań porównawczych nie będą jednakowe dla różnych paradygmatów.

Niektóre ujęcia w rubryce II (schemat 1) postulują „stałą” naturę ludzką towarzyszącą nierównemu rozkładowi poszczególnych zdolności. Międzynarodowe badania porównawcze są w tym przypadku zorientowane na wykrycie „stałych” przesłoniętych ogromną różnorodnością form wyrazu. Mogą to być „stałe” w wyrażeniach werbalnych (np. analiza ideologii wg Pareta) lub „stałe” w instytucjach społecznych (np. koncepcja, że różnice między dystrybucją dochodów lub prestiżu społecznego z jednej strony, a rozmieszczeniem talentów indywidualnych z drugiej, są niewielkie). Podejścia z rubryki II prowadzą głównie do synchronicznych porównań, w których akcent kładzie się na zachowania jednostkowe oraz ich konsekwencje.

Podejścia ujęte w rubryce I mają znacznie bardziej względny charakter. Z tego socjologicznego punktu widzenia istoty ludzkie nie są rozpatrywane jako „stałe” na poziomie społecznym. Instytucje społeczne są mocno zespolone z naszym jednostkowym istnieniem. Dla przykładu, Durkheim interesował się badaniami porównawczymi, ponieważ:

a) chciał zbadać hipotezę, że przemiany w stosunkach społecznych, zwłaszcza zaś w podziale pracy, zmieniają zbiorowe wyobrażenia ludzi lub inne elementy świadomości zbiorowej;

b) chciał sprawdzić, do jakiego stopnia różne warunki zbiorowości po-

wiązane są z różnicami w zmiennej teoretycznej (np. związek między anomią a samobójstwem);

c) chciał udowodnić, że we wszystkich społeczeństwach podstawowe kategorie myślowe są zdeterminowane społecznie (np. jego analiza prymitywnych plemion australijskich: rozróżnienie między świeckim a sakralnym).

Współcześni funkcjoniści kierują uwagę na porównanie struktur społecznych lub wykrywanie funkcjonalnych warunków systemów społecznych. Ważne są również studia nad modernizacją społeczną. Podejście takie, jak strukturalny funkcjonalizm Parsonsa, prowadzi m.in. do porównań między różnymi typami społeczeństw współczesnych przy pomocy bardzo ogólnego wspólnego systemu wartości. Ponadto, na gruncie funkcjonalizmu możliwe są porównania diachroniczne (np. porównanie różnych etapów procesu modernizacji).

Rzecz jasna, podejścia te kładą nacisk na jednostki jako całości (społeczeństwa, kultury). Nie wydają się być zbyt dobrze dostosowane do badań survey'owych i procedur statystycznych. Jest to problem znany nie od dziś. Mauss i Fauconnet sądzą, że socjologia posiada poważną wadę w porównaniu z innymi naukami, ponieważ w istocie nie może posługiwać się eksperymentem. „W gruncie rzeczy poprawnie przeprowadzone porównanie powinno dać w socjologii rezultaty równoważne z rezultatami eksperymentu”. Komentując pracę Steinnetza i Tylora, którzy dokonywali porównań w trakcie stosowania metod statystycznych, Mauss i Fauconnet twierdzą: „Zgodności i różnice między stwierdzonymi faktami wyrażają się w liczbach, ale rezultaty tej metody są dalekie od zadowalających ponieważ określa się tutaj fakty zapożyczone z najbardziej zróżnicowanych i heterogenicznych społeczeństw, które to fakty są zarejestrowane w dokumentach o nierównej wartości. Przywiązuje się więc nadmierne znaczenie do liczby doświadczeń, do zebranych faktów. Nie zwraca się natomiast dostatecznej uwagi na jakość tych doświadczeń, na ich pewność, na wartość demonstratywną i porównywalność faktów. Prawdopodobnie lepiej jest wyrzec się tego rodzaju pretensji do dokładności i zamiast tego trzymać się podstawowych, ale rygorystycznych porównań”²⁰.

Podejścia marksistowskie również prowadzą do badań porównawczych różniących się od badań funkcjonalistów pod kilkoma względami. W podejściach (neo)marksistowskich międzynarodowe badania porównawcze wydają się skupiać uwagę na:

a) diachronicznym porównaniu różnych sposobów produkcji i związanym z tym

b) porównaniu społecznych instytucji (rodzin, systemów prawnych

²⁰ P. Fauconnet, M. Mauss, *La sociologie: objet et méthode*, w: *Essais de sociologie*, pod red. M. Maussa, Paris 1969, s. 36.

itp.) w celu ukazania, jak zmiany w sposobie produkcji wpływają na struktury tych instytucji,

c) porównaniu ideologii i wyobrażeń społeczeństw uważanych za odzwierciedlenie pozycji ekonomicznej grup społecznych lub klas,

d) zmianach w sferze własności i zarządzania środkami produkcji oraz na konsekwencjach tych zmian dla kondycji ludzkiej pracowników (np. wyobcowanie).

Nieomarksyści podkreślają zjawiska „obiektywne” jako zmienne niezależne o wiele silniej niż przedstawiciele socjologii Durkheimowskiej lub funkcjonalistycznej, przyznający — inaczej niż marksyści — więcej autonomii czynnikom intersubiektywnym.

Podejścia, które można umieścić w rubryce III i IV są w pewnym sensie nieprzychylnie międzynarodowym badaniom porównawczym. Rzeczywistość społeczna jest tam przede wszystkim pojmowana jako wyraz jednostkowych i zbiorowych znaczeń. Człowiek jest zdolny do tworzenia nowych znaczeń, nowych systemów wartości. Nie zawsze prowadzi to na pozycje czysto idealistyczne. W szczególności Weber próbował połączyć ujęcia z rubryk I/II oraz III/IV. Był on zdecydowanym zwolennikiem badań porównawczych, co widać wyraźnie w jego wielkiej pracy na temat związku między światowymi systemami religijnymi oraz wierzeniami i rodzajami działalności ekonomicznej. Jednakże kiedy podejścia idealistyczne osiągają względnie niezależne stanowisko, kładą teoretycznie kres badaniom porównawczym. Dzieje się tak wówczas, gdy broni się tezy, iż niemożliwe jest zrozumienie instytucji społecznych nie będących częścią składową naszej własnej kultury (ujmowanej jako zbiorowy system wartości)²¹. Koncepcja ta może być rozszerzona na zbiorowe interpretacje wszystkich grup, jak dowodzi przykład tych, którzy zabiegają o autonomiczny status dla badań pewnych typów zagadnień (np. badania nad kobietami) lub dążą do autonomicznego rozwoju nauk społecznych uzasadnionego wyjątkowym charakterem ich własnej kultury lub społeczeństwa (indygenizacja nauk społecznych).

*Z języka angielskiego tłumaczył
Andrzej Szlęzak*

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL PROBLEMS OF INTERNATIONAL COMPARATIVE RESEARCH IN SOCIOLOGY

Summary

The purpose of this article is to develop a framework useful for a systematic discussion of the theoretical and methodological problems in international comparative research. In the author's opinion, such a framework may primarily serve

²¹ P. Winch, *The Idea of a Social Science and its Relations to Philosophy*, London 1971.

as an instrument to a) classify the main types of international comparative research and to b) make an inventory of the main theoretical, methodological and practical problems in this field.

The author first comments on two classifications of comparative research that were developed by Scheuch and Smelser and next he presents a more comprehensive framework that is more appropriate to the situation of theoretical and methodological pluralism in the social sciences.

The classification proposed by the author is made by looking at the main theoretical perspectives or paradigms which are based on fundamental differences regarding the subject-matter of sociology. The author opposes catascopic and anascopic approaches, the approaches conceiving the reality as „objective" or „inter-subjective", consensus and conflict approaches, synchronic and diacronic approaches, and continuous and discontinuous changes approaches. In addition, the author distinguishes other differences, e.g. cultural level and social-structural level approaches and draws conclusions concerning, among other, the goal of international comparative research.